

ИҚТИСОДИЙ-ДЕМОГРАФИЯНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА УНИНГ МАЗМУНИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10119545>

Джумабаева Шаира Халиллаевна

Маъмун университети доценти, и.ф.ф.д.

Халиллаев Сарварбек Гуломжон ўғли

Геология фанлар университети талабаси

Аннотация

Ушбу мақолада аҳоли сони ўсишининг иқтисодий оқибатлари, иқтисодий-ижтимоий шароитларни демографик жараёнларга ҳамда демографик омилнинг ижтимоий-иқтисодий динамикага бўлган таъсири, аҳоли ва иқтисодиётнинг бири-бири билан ўзаро алоқадорлиги, ҳамда иқтисодий демографиянинг таркиби, предмети, шаклланиши илмий назарий асослари ўрганилган.

Калит сўзлар

жараён, омил, аҳоли сони ўсиши, аҳоли, иқтисодиёт, демография, ижтимоий, иқтисодий оқибат, таркиб, шаклланиш, ривожланиш, илмий назария

Кишилик жамиятининг бир-бири билан ўзаро алоқадор икки таянчини ташкил этувчиси бу аҳоли ва иқтисодиётдир. Жамият тараққиётида аҳоли ҳам истеъмолчи ҳам асосий ишлаб чиқарувчи куч, сифатида ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Бир томондан ҳаёт учун зарур бўлган воситаларнинг ишлаб чиқарилиши, аҳолини дунёда алоҳида шахс сифатида ажралиб чиқишига сабаб бўлса, иккинчи томондан аҳоли - товарлар ва хизматларни ишлаб чиқарувчи ҳамда истеъмол қилувчи сифатида ишлаб чиқаришнинг асоси ва субъекти бўлиб қолди[1.с.8].

XVIII асрнинг охирига келиб аҳоли сонини ўрганиш масаласи олдинги қаторга чиқа бошлади. Бунда ўтказилган аҳоли рўйхатлари натижаларига таянган ҳолда аҳоли сони ўсишининг иқтисодий оқибатларини баҳолашга алоҳида эътибор қаратилди. Иқтисодий-демография дастлабки даврларда таъсирнинг икки хилини, яъни иқтисодий-ижтимоий шароитларни демографик жараёнларга ҳамда демографик омилнинг ижтимоий-иқтисодий динамикага бўлган таъсирини таҳлил этган. Демографик йўналишнинг ривожланиши ижтимоий-иқтисодий омилларнинг демографик жараёнларга бўлган таъсирини борган сари аниқроқ баҳолашга имкон бера бошлади.

Иқтисодий-демография - аҳоли ва иқтисодий ривожланишнинг ўзаро алоқадорлигини, аҳоли такрор барпо бўлишининг иқтисодий оқибатларини, демографик ривожланишга иқтисодий омилларнинг таъсирини ўрганати[1. С.7]. Иқтисодий-демография соҳасидаги илмий изланишлар бўйича дастлабки тадқиқотлар XIX асрдан бошланган. XIX асрнинг ўрталарида А.П. Рославский-Петровский биринчилардан бўлиб аҳолининг турли ёш катламларининг иқтисодий аҳамиятига эътибор қаратди. Собиқ иттифоқ даврида илк бор иқтисодий-демографик ривожланиш омилларига бағишланган йирик ишлар 1925-35 йилларда пайдо бўла бошлади. Масалан, С.Г. Струмилин аҳоли ўсишига иқтисодий омилларнинг бевосита ва билвосита таъсирини ажратиб кўрсатган ҳамда аҳолининг сифат таркибининг аҳамиятига, биринчи навбатда, мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига ва таълимга эътибор қаратди.

Иқтисодчи олимлар ўртасида иқтисодий-демографиянинг предметини аниқлаш бўйича турли ёндошувлар мавжуд [1. С.15]. Айрим олимларнинг фикрича, иқтисодий-демография ишлаб чиқариш ва истеъмол жараёнига аҳоли ёш-жинс таркибининг таъсир хусусиятларини ўрганувчи фан. Бунда боғловчи бўлган сифатида аҳолининг иш билан бандлиги иштирок этади. Нисбатан кенг ёндошувда иқтисодий-демографиянинг предмети - иқтисодиёт билан аҳолининг такрор барпо бўлиши, шунингдек, демографик омиллар ва ижтимоий-иқтисодий ўзаро қонуниятлар ҳисобланади. Хулоса қилиб айтганда, иқтисодий демографиянинг предмети демографик омилни иқтисодий ривожланишга бўлган таъсири, қонуниятлари ҳисобланади. Бундай таъсирнинг сифатли таҳлили жуда катта иқтисодий аҳамиятга эга бўлган ҳолда, узоқ вақт давомида демографик адабиётларда энг кам ёритилган илмий йўналиш бўлиб келган.

XX асрнинг иккинчи ярмида иқтисодий ўсиш суръатларининг бирмунча паст доирада сақланиб қолиши, ишлаб чиқариш билан меҳнат ресурслари сони ўртасида минтақавий муаммоларнинг мураккаблашиши ва чуқурлашиши меҳнат ресурслари шаклланишининг демографик омилларини ўрганишга кўпроқ эътибор беришни талаб қилди. Фақат 1970-йилларнинг иккинчи ярмида иқтисодий демографик тадқиқотларда объектни бир мунча кенгайтиришга йўналтирилган тенденция шакллана бошлади. Шунга қарамадан, демографик динамиканинг иқтисодий ривожланиш параметрларига, ишлаб чиқариш ва истеъмолга бўлган таъсирини ўрганиш эътибордан четда қолиб кетаверди [2.с.45].

Иқтисодий демографиянинг бугунги таркиби демографик омил таъсири хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда у учта асосий бўлимдан иборат: [1.с.11]

Аҳоли ўсиши иқтисодиёти;

Аҳоли сифати иқтисодиёти;

Ижтимоий-демографик таркиблар иқтисодиёти.

Аҳоли ўсиши иқтисодиёти илмий адабиётга 1977 йилда Ж.Саймон томонидан киритилган[3.с.177]. Аҳоли ўсиши иқтисодиёти иқтисодий демографияда XX аср ва XXI аср бўсағасини олувчи даврда энг чуқур ва хар томонлама ўрганилган йўналишдир. Ушбу йўналишнинг мақсади аҳоли (меҳнат ресурслари, ишчи кучи) сони ўсиши ва уни шакллантирувчи (туғилиш, ўлим)ларни яши ички маҳсулот, меҳнат унумдорлиги, жамғармалар ҳажми ва шу каби макроиқтисодий кўрсаткичлар динамикасига қандай таъсир кўрсатишини аниқлашдан иборат. Аҳоли сони ўсиши иқтисодиёти доирасида тадқиқотларнинг икки турини белгилаш мумкин. Биринчи турда аҳоли ўсиши иқтисодиёти бир контурли моделлар асосида тузилган. Уларда фақат демографик омилни иқтисодиётга бўлган таъсиригина ўрганилди. Иккинчи тур тадқиқотларда демографик омилни иқтисодиётга бўлган таъсири ҳамда иқтисодий ривожланишни демографик ўзгарувчиларга кўрсатаётган таъсири тадқиқ этилди. Ушбу муносабатлар аҳоли ўсиши иқтисодиётининг кўп контурли моделлари асосида таҳлил қилинган.

Аҳоли сифати иқтисодиёти илмий адабиётга Т.У. Шульц томонидан киритилган бўлиб, у XX асрнинг иккинчи ярмида шаклланган[4]. Аҳолининг сифат кўрсаткичларига қуйидагилар киради: аҳолининг саломатлик ва маълумотлилиқ даражаси; малака даражаси ҳамда касбий маҳорати; тадбиркорликка бўлган қобилияти; ҳаётий тажриба ва кўникмаси; дунёқараши ва онги; одоб-ахлоқ ва хулқ-атвор; маънавий етуклик кабилар⁶⁴ киради. Аҳоли сифати иқтисодиётининг дастлабки бўлимларидан бири аҳоли айрим сифат таснифлари таъсирининг ҳамда аҳоли сифатининг жами жон бошига ҳисоблаган яши ички маҳсулот катталиги ва ўзгариш суръатларига бўлган таъсирининг таҳлиliga бағишланган. Бошқа бўлинмаларни турли сифат хусусиятлари (инсон капитали шакллари) индивид (шахс)нинг жорий даромадлари катталигига таъсирини баҳолаш методлари ташкил этади.

⁶⁴ Урланис Б.Ц. Проблемы экономической демографии // Проблемы демографии. Вопросы теории и практики / Под ред. Д.Л.Бронера, И.Г.Венецкого. М.: «Статистика», 1971.- С. 45.

Ижтимоий-демографик таркиблар иқтисодиёти аҳоли ёши ва бошқа ижтимоий-демографик таркиблар ўзгаришининг иқтисодий оқибатлари XIX асрда яшаб ижод қилган У. Фарра ишларига бориб тақалади⁶⁵. [5.с.565]. Ижтимоий-демографик таркиблар иқтисодиёти тўрт бўлимдан ташкил топган: **Биринчи бўлим** ишлаб чиқариш ва истеъмол катталиги омили ҳисобланувчи аҳоли ёки таркибини таҳлилга бағишланган. **Иккинчи бўлимни** турли хил тармоқлар маҳсулотини ишлаб чиқарувчи ва истеъмол этувчилар контингентларни ҳосил қилувчи аҳоли гуруҳларининг истиқболдаги сони ва таркибини баҳоловчи “аҳолини функционал прогноз(таҳлил)лари” ҳосил қилади. **Учинчи бўлимга** истеъмол талаблари хусусияти ва даражасини белгилаб берувчи ижтимоий-демографик (жинс, ёш, у ёки бу авлодга тегишли) таркиблар ва улар билан боғлиқ бўлган географик, ахлоқий, даромад параметр(хақидаги маълумот)ларини ўз ичига олади. Ушбу тадқиқотлар демографик сигментлаштиришнинг ажратиб бўлмас элементидир. **Тўртинчи бўлим** кўп ўлчамли жадваллардан иқтисодий-демографик таҳлилда фойдаланишга бағишланган. Мазкур жадваллар аҳолини турли хил ҳолатларини ўрганувчи универсал усул ҳисобланади.

Иқтисодий демографиянинг тақдим этилган таркиби маълум даражада шартли хусусиятга эга. **Биринчидан**, унинг турли бўлимлари кўп ҳолларда умумий “илдиз”ларга эга. Ишлаб чиқариш функцияларига асосланган ва инсон капитали тасвирларини ўз ичига олувчи бир контурли ўсиш моделларини ишлаб чиқиш аҳоли сифати иқтисодиёти доирасидаги тадқиқотларни ривожланишини белгилаб беради. **Иккинчидан**, демографик омилнинг турли хил элементлари ўзаро боғланган. Бунинг натижасида қандайдир бир элемент таъсирини ўрганишни чуқурлаштириш кўпинча бошқа элементни тадқиқ этишда олинувчи натижаларга олиб келиши мумкин. **Учинчидан**, қатор замонавий иқтисодий-демографик тадқиқотлар (масалан, кўп контурли рекурсив аналитик моделлар) иқтисодиётга демографик омил ташкил этувчилари - аҳоли сони ўсиши суръатлари, унинг ёш таркиби ва сифатли хусусиятларини мажмуали таъсирини таҳлил этишга бағишланган. Шундай қилиб, юқоридаги ҳолатлар комплекс (бир ва кўп контурли) иқтисодий-демографик моделлар ишлаб чиқишга бўлган тенденцияларини кучайганлиги тўғрисида хулосалар қилишга имкон беради.

⁶⁵ Farr W. On the Economic Value of the Population //Population and Development Review, 2001 [1877], 27(3), p. 565-571.

Иқтисодий-демографик тадқиқотлар объектини кенгайтириши ва назариясини чуқурлаштиришига олиб келди. Бандлик даражаси, сармояларнинг кўпайиши ва ялпи даромад ўсиши ўртасидаги алоқаларни кўрсатиб берди[6.с.34]. Ж.М.Кейнс 1920 йиллардаёқ аҳоли сони ўсиш суръатлари пасайишининг негатив оқибатларини кўрсатган эди. У таянч макроиқтисодий кўрсаткич ялпи ички жамғармаларни баҳоловчи моделларни тайёрлаш учун асосий жиҳатларни шакллантирди. Кейнс истеъмолга таъсир қилувчи туғилиш ва ҳаёт фаолиятини давом эттириш учун зарур бўлган харажатларнинг кўпайишини белгилаб берувчи субъектив омилларни аниқлади. У шу билан инсон капиталини шакллантирувчи замонавий макроиқтисодий концепцияларнинг энг муҳим хусусиятларини кўрсатиб берди.

Ж.М.Кейнс тарафдорларидан бири бўлган Э.Хансен фикрига биноан АҚШда XIX асрда сармоялаш қулай имкониятларининг шаклланиши асосан техниканинг ривожланиши ва аҳоли сонининг ўсиши билан боғланган эди. [7.с.342]. Хансен кейинги ишларида таълимга киритилган сармояларнинг юқори даромадли инсон капиталини талқин этиш асосида ётувчи ижтимоий харажатларнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эканлигини таъкидлаб ўтган.

1950 йиллардан бошлаб демографик жараёнларнинг иқтисодий жараёнларга бўлган таъсирини тадқиқ этиш асосан академия манфаатларидан ташқарига чиқа бошлади. Иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда бундай ҳолат аҳоли сони ўзгариши билан ялпи даромадни кўпайиши ўртасидаги алоқадорликни оптимал параметрларини аниқлаш, истеъмол ва сармояларни аҳоли сони ўсишининг турли хил суръатларида прогнозлаштириш ва сармоялари инсон капиталига киритилган сармояларни (таълим) иқтисодий ўсиш суръатларига бўлган таъсирини баҳолаш билан боғлиқ бўлди[8.с.170].

Иқтисодий-демографик таҳлилнинг амалий жиҳатлари БМТнинг 1953 йилда эълон қилинган “Демографик тенденцияларнинг детерминантлари ва оқибатлари” деб номланган маърузасида кучайтирилди. Ушбу маърузада демографик динамикаларнинг қисқа ва узок муддатли самараларини фарқ қилиш лозимлиги уқтирилди[9.с.8].

Аҳоли сонининг кўпайиши ишчи кучи етишмаётган саноати ривожланган мамлакатларда ёки ресурсларидан фойдалана олмаётган, лекин улар ишлаб чиқаришга жалб қилиниши мумкин бўлган мамлакатларда жон бошига ишлаб чиқаришни ўсишига олиб келиши мумкин. Бошқа томондан,

баъзи сабабларга кўра демографик динамика ва моддий ресурслар ривожланишини мутаносиб ҳолатга келтириш қийин бўлган мамлакатларда аҳоли ўсиши жон бошига ишлаб чиқаришни кўпайтиришга тўсиқ бўлиши мумкин. Масалан, жисмоний капитал жамғаришни қийинлаштириши мумкин.

“Демографик тенденцияларнинг детерминантлари ва оқибатлари” деб номланган ва 1973 йилда эълон қилинган маъруза демографик ва иқтисодий жараёнлар ўзаро алоқадорлигига бўлган пессимистик нуқтаи назарнинг кучайиши билан ифодаланади[10.]. Бундай ҳолат аҳоли сонининг ўсиш сурати иқтисодий ўсишни белгилаб берувчи асосий омиллардан бири ҳисобланмаса ҳам, аҳоли сони ўсишининг юқори суръатлари аҳолининг турмуш даражаси кўтарилишини ушлаб қолаётганлиги сезилиб қолди

Шунингдек, 1973 йилдаги маърузада демографик тенденцияларни иқтисодиётга бўлган таъсирини, жумладан, унумдорлик даражасини (ишлаб чиқариш методлари, ихтисослашув, ишлаб чиқариш микёслари, малака даражаси, технология даражаси ва ҳ.к.лар) ва аҳоли сони, унинг таълими ва иқтисодий ривожланганлиги ўртасидаги ўзаро алоқадорликни ифодаловчи моделларнинг бўшлиқ оқибатида уларни кўплаб ўзаро боғлаб турувчи омилларнинг кўплиги туфайли тадқиқ қилиш мураккаблиги таъкидланди [10.].

1970-1980 йиллардаги тадқиқотлар ичида замонавий иқтисодий-демографиянинг ривожланишини белгилаб берганлар ичида Ж.Спенглер ва Ж.Саймон ишлари алоҳида ўрин эгаллайди. Хусусан, Ж.Саймоннинг иқтисодий-демографик ва инсон ресурслари тўғрисидаги қатор монографияларни айтиш мумкин[12.].

Спенглер иқтисодий-демографик таҳлил истиқболларини белгилаб, аҳоли ўсишини иқтисодиётга бўлган таъсирини куйидаги жихатлар орқали кўриш зарурлигини таъкидлаб ўтди:[11.с.82]. Капитал шаклланиши; аҳоли ёш таркибини ўзгариши; бандликнинг ўзгариши; атроф-муҳитга бўлган таъсир; аҳоли зичлигининг ўзгариши; инсон эркинликларини таъминлаш; низоларни келиб чиқиши; аҳоли сифатининг кўтарилиши.

Юқорида келтирилган жихатларнинг алоҳида келтирилиши замонавий ўсиш моделларининг экзоген ўзгарувчиларини ажратиш олишни белгилаб берди. Аҳоли ўсишининг узоқ муддатли самараси ва ишлаб чиқариш ўсишининг таянч омилларидан бири каби аҳоли сифати ролини ўрганишнинг аҳамиятли эканлигини таъкидлаб, Спенглер аҳоли ўсишининг

0 га тенг бўлиши унинг сифатини кўп жихатда кўтарилишига олиб келади деб, фараз қилган. [11.с.82].

Ж.Саймоннинг 1981 йилда чоп этган монографияси кўп жихатдан “ревизовен” ёндашувнинг шаклланишига таъсир кўрсатди. Ушбу ёндашув тарафдорлари нафақат аҳоли ўсишининг муддатли негатив оқибатларини, балки узок муддатли позитив жихатларини ҳам ўрганишган. Саймон табиий ресурсларга бўлган нархларнинг узок муддат мобайнида пасайиб туришини (аҳоли ўсиши билан боғлиқ ҳолда уларга бўлган талабнинг ўсишига қарамадан) улар ўрнини бошқа ресурс билан алмаштириш ва таклифни илдам суръатларда ривожлантириш орқали эришилганлигини тушунтириб берди. Инсон ҳаёти қийматининг ортиши сабабларини ўрганиш жараёнида, У. Фарр таълим (саводхонлик даражасини кўтариш) ва соғлиқни мустаҳкамлаш (кутилган умр давомийлигини ошириш)нинг ролини алоҳида таъкидлаган эди[5.с.571]

Хулоса қилиб айтганда иқтисодий-демография соҳасида тадқиқотларнинг келгусидаги ривожланиши аҳолини такрор барпо бўлиши билан иқтисодий ривожланишнинг ўзаро алоқаси масалаларини нисбатан чуқур тадқиқ этишни таъминлаш билан ифодаланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Саградов А.А. Экономическая демография: Учеб. пособие. – Москва, 2005. С.7
2. Урланис Б.Ц. Проблемы экономической демографии. //Проблемы демографии. Вопросы теории и практики. /Под ред. Д.Л.Бронера, И.Г.Венецкого. М.: «Статистика», 1971.- С.45.
3. Simon J. L., and Steinmann G. Phelps’s Technical Progress Model Generalized // Economic Letters, 1980, p. 177-182.
4. Schultz Th.W. Economics of Population. - Reading (Massachusetts): Addison- Wesley Publishing Company, 1981.
5. Farr W. On the Economic Value of the Population //Population and Development Review, 2001 [1877], 27(3), p. 565-571.
6. Кейнс Ж.М. История экономических учений. М: «Изд-во ПРИОР», 1999. С.34.
7. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. В кн.: Классики кейнсианства. В 2 т. - Т. 1. - М.: Экономика, 1997. с. 342.

8. Kuznets S. Population and Economic Growth // Proceedings of the American Philosophical Society, 1967, p. 170-193.
9. United Nations, 1953. p.8.
10. United Nations, 1973.
11. Spengler J.J. Population Change, Modernization and Welfare.- Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1974. p.82.
12. Simon J. L., and Steinmann G. Phelps's Technical Progress Model Generalized // Economic Letters, 1980, p. 177-182.